

РОЛЬ ЖІНКИ В УКРАЇНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ СЕРЕДИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Сьогодні питання національно-визвольного руху викликає значний інтерес громадськості. За роки державної незалежності з'явилося чимало цікавих робіт на цю тему, але роль жінки у визвольних змаганнях у них не розглядається. Західні науковці давно займаються жіночою темою, навіть намагаються представити фемінізм у контексті філософських теорій та правових шкіл. Проте й вони залишають поза увагою участь жіноцтва у боротьбі за національні права. Включаючись у цю боротьбу, жінки не зважають на статеву дискримінацію, сподіваючись, що здобуття національних прав автоматично забезпечить їм рівність і в усіх інших сферах. Цей феномен і мав місце в українському національно-визвольному русі середини минулого століття. Дослідження цього явища поряд із вивченням ідеології, організації, військової та пропагандистської діяльності ОУН і УПА доповнить картину боротьби українців за свою незалежність.

Професор Марта Богачевська-Хом'як, розглядаючи феміністичний рух в Україні у 1884–1939 рр., торкнулася питання вступу жінок до лав ОУН. У 20–30-х рр. минулого століття молоді українки прагнули долучитися до боротьби за незалежність своєї держави, бо почувалися дискримінованими не як жінки, а як українки¹. На їхній вибір вплинула суспільно-політична ситуація на західноукраїнських землях, зокрема утиски з боку польської влади, переслідування українців, приниження їхньої національної гідності. У книзі “Відгомін” Іванна Зельська, згадуючи своє навчання в гімназії сестер-служебниць Василіанок, розповідає, як польські студенти, організовані в боївки, могли в білий день на вулиці міста побити людей, які розмовляли українською мовою, плюнути їм в лице або крикнути навздогін: “Ти пес із чорним піднебінням!”; уночі ж поляки громили українські установи, підприємства. Їх ніхто не карав за сваволлю, бо адміністрація закривала на це очі, а поліція не втручалася².

Закономірно, що в таких умовах популярною серед молоді стала ідеологія українського націоналізму, яка вважала інтереси нації найвищою

¹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884–1939. – К., 1995. – С. 266.

² Зельська І. Відгомін. – Торонто, 1989. – С. 19.

людською цінністю. “Світ належить до тих, які вміють хотіти, ініціатива меншості мусить перетворити волю, як закон життя, в динаміку”³.

Виникнення Української Військової Організації (УВО), згодом Організації Українських Націоналістів (ОУН) було продиктоване необхідністю представити силу, що змогла б чинити дійовий опір польській окупації. Дівчата, які в інших умовах поповнили б жіночі організації, стали ревними націоналістками. У 1928 р. було засуджено Ольгу Вербицьку (членкиню УВО) за вбивство польського шкільного куратора Собінського. Наступного року відбулися судові процеси над членами УВО та ОУН, на яких групу молодих жінок звинуватили у розповсюдженні підпільної літератури. Серед них були Марія Кравців, Софія Мойсеович, Марія Конрад, Марія Мудрик, Анна Мриц, Зеновія Кравців.

Своїм головним завданням ОУН вважала об'єднання всього українського народу для боротьби проти поневолювачів, не акцентуючи уваги на статевій приналежності. У період становлення організації її керівництво заохочувало національносвідому молодь до професійного військового навчання, намагаючись таким чином підготувати міцну базу для майбутнього повстання. Було створено молодіжний підрозділ Юнацтво, яке складалося з юнацьких та дівочих секцій. Для роботи ретельно добиралися національно свідомі юнки із сильним характером, організаторським хистом. У класі була одна, зрідка дві п'ятірки. Сходини часто відбувалися в парку на лавках. Поза сходинами дозволялося говорити “не з ким можна, а лише з ким треба”. Зверталися одна до одної тільки по псевдах. На сходинах дівчата вивчали історію України, читали нелегальну літературу, проводили дискусії на політичні теми, вчилися працювати в умовах конспірації, передавати зашифровану інформацію, знайомилися з військовою справою. Усе робилося для того, щоб якнайкраще підготувати молодь до вступу в Організацію Українських Націоналістів.

У 1931 – 1932 рр. було створено бойово-розвідувальну дівочу п'ятірку на чолі з Марією Кос. До її складу входили Віра Свенціцька, Катерина Зарицька, Дарія Гнатківська, Ганна Нєдведзька⁴. Дівчатам доручали завдання розвідувального характеру, збір необхідної інформації, налагодження контактів із потрібними людьми, стеження, а також виманювання, або, як тоді говорили, “зваблення” осіб, яким ОУН винесла смертний вирок⁵.

³ Бедрій А. Вплив Донцова на формування ОУН // *Визвольний шлях*. – 1983. – Ч. 8-9. – С. 904.

⁴ Посівнич М. *Формування військової доктрини ОУН (1929 – 1939)* // *Український визвольний рух*. – Львів, 2003. – С. 38.

⁵ Онишко Л. *Катерина Зарицька. Молитва до сина*. – Львів, 2002. – С. 38.

Загалом, початок 30-х років минулого століття характеризується посиленням впливу ОУН на політичне життя Західної України. Варшавський і Львівський судові процеси, що відбулися в середині 1930-х рр., довели, що оунівці становлять реальну силу, яка готова нелегальними методами вести боротьбу за державницькі права української нації. Жінки в ОУН були не тільки вірними подругами, але й рівноправними партнерами у революційній боротьбі. Доступ до гімназійної освіти, участь у молодіжних організаціях (“Пласт”, “Сокіл”, “Луг”, “Просвіта”, Союз українок, “Українська бесіда” та ін.), демонстраціях, політичних дискусіях виробили в жінок почуття солідарності. Ці головні тенденції збереглися й у 1940-1950-х роках, змінювалися тільки політичний фон та умови боротьби.

На початку 1940-х рр. перед ОУН постало завдання залучити до революційної боротьби якнайширші маси. З цією метою було організовано жіночу мережу, якій доручили пропагандивно-роз’яснювальну роботу, розповсюдження літератури, листівок, збирання та магазинування продуктів, одягу, канцтоварів, техніки. До компетенції жінок також входила політико-освітня робота з членами ОУН, згодом також УПА; проведення релігійних свят у націоналістичному дусі; організація національних свят Державності (22.01), Крутянського чину (29 – 30.01), Листопадового зриву (1.11), Шевченківських днів (9–10.03), святкових сходин на честь Ольги Басараб (12.2) тощо. Для роз’яснення ролі жінки в національно-визвольному русі проводилися бесіди на теми: жінка – сестра-жалібниця, санітарка, розвідниця, зв’язкова, кухар, кравець, канцеляристка; діяльність жінки після приходу Червоної Армії і подібне⁶.

Вирішальну роль відігравало жіноцтво в роботі підпільного Українського червоного хреста (УЧХ), який було організовано для надання допомоги пораненим бійцям УПА. Крайові референтури підпільного УЧХ теж очолювали жінки: на західних землях України – Катерина Зарицька-“Монета”, на північно-західних – Олена Мостович-“Верба”, на південно-східних – “Зіна”. Новостворена референтура опікувалася хворими, яких відправляли на лікування крайові лікарі, фельдшери військових округ чи сотенні санітари; дбала про систематичне поповнення запасів ліків і харчів; проводила агітаційну роботу серед населення і медперсоналу; організовувала вишкільні курси для лікарів і санітарів; здійснювала нагляд за медичним та гігієнічним станом війська і місцевих жителів; допомагала родинам загиблих упівців⁷.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 1-3.

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3834. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 7-8.

Найголовніше завдання УЧХ полягало в організації санітарних пунктів у селах, віддалених від головних доріг, військових та поліцейних об'єктів. У таких селах влаштовували підпільну лікарню в придатному для цього приміщенні. З метою конспірації лікарня час від часу змінювала своє місцезнаходження. При окружних проводах працювали референти, які займалися організацією таких шпиталіків. До куреня УПА скеровували навчених санітарок, які надавали невідкладну медичну допомогу пораненим бійцям. На території кожного району діяли 2-3 шпиталіки, які обслуговував спеціально підібраний медичний персонал. До кожного санітарного пункту прикріплювалася санітарка, здебільшого фахова, і дві помічниці – місцеві жительки⁸. Практикувалося облаштування лікарень у лісах. Так, на території Тростянецького лісу в спеціально обладнаних бункерах функціонувало п'ять санітарних пунктів⁹.

Крайові коменданти УЧХ дбали про підготовку фахових лікарів, яких катастрофічно бракувало. Студентів медичних інститутів, які вже працювали в сотнях УПА, скеровували на лікарські курси. Восени 1944 р. з рекомендації “Монети” місячні курси лікарів було закладено на хуторі Морги біля с. Сільце-Бищеківське Підгаєцького району Тернопільської області. Їх безпосередньою організацією займалася Галина Дидик. Викладачами були “Софрон” і Ярослав Олесницький-“Ярий”, убитий на початку 1945 р. в с. Поручин Бережанського району Тернопільської області. Слухачів було семеро, серед них – четверо жінок, зокрема Ольга Сліпа-“Іскра” (згодом працювала лікарем Бережанського окружного проводу ОУН) та Ірина Бабуняк-“Ірка” (лікар УПА в Підгаєцькому районі, убиита в 1945 р.)¹⁰.

Важливу функцію у поширенні ідей націоналістичного руху виконувала референтура пропаганди. Усі оунівські інструкції того часу рекомендували проводам різних рівнів призначати пропагандистами найбільш досвідчених і здібних людей. Керівним органом мережі був Головний осередок пропаганди ОУН (ГОСП). З 1945-го року як член редакції підпільних видань там працювала Богдана Світлик-Литвинко-“Доля”. Вихованка філологічного факультету Львівського університету, палка прихильниця оунівських ідей, вона обрала слово своєю зброєю у виборюванні свободи для Батьківщини. Виступала під псевдами “Марія Дмитерко”, “Ясна”, “Світла”, “Світляна”, друкувалася у періодичних виданнях “До волі” та “Повстанець”. Працювала редактором

⁸ *Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Визвольний шлях. – 2002. – Ч. 10. – С. 68.*

⁹ *Протокол допиту Галини Дидик від 30.05.1950 р. // Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 75075 ФП. – Т. 2. – Арк. 82.*

¹⁰ *Там само. – Арк. 77-78.*

інформаційної частини “Ідея і чин” і “Самостійність”, у випусках бюлетенів журнального типу “Осередок пропаганди та інформації при провіді ОУН” та “Бюро інформації Української Головної Визвольної Ради (УГВР)”. Окремими книжечками вийшли збірка її новел “На смерть, не на життя”, оповідань “Михайлик” і “Учителька”, що перевидавалися кілька разів. У своїх творах Богдана Світлик-Литвинко намагалася донести до сучасників і нащадків правду про героїзм, жертвність і дивовижну самопожертву борців за волю України. Загинула у бою зі спецвідділом МВД 29 грудня 1948 року в селі Либохори Сколівського району на Львівщині. Місце поховання невідоме. За сумлінну повстанську діяльність Б. Світлик-Литвинко нагороджена Бронзовим хрестом заслуги¹¹.

У референтурі пропаганди активно працювали також українки – уродженки центральних областей. Людмила Фоя народилась у містечку Ставище на Київщині. У 1941 р., ознайомившись з ідеями та програмою ОУН, стала дійсним членом організації. З 1945 р. працювала у підпіллі на Волині. Відома під псевдом “Оксана”. Була співредактором молодіжного підпільного журналу “Молодий революціонер” та редактором журналу “Юні друзі”. Опублікувала низку нарисів та оповідань про життя повстанців. Найвідоміший її твір “Його спадкоємці” – про заступника крайового провідника ОУН на Північно-західних землях України Миколу Козака-“Вівчара”, який загинув у бою з енкаведистами¹².

На нижчих рівнях пропагандистських структур жінки працювали як друкарки та машиністки, при світлі лампадки переддрукуючи підпільну літературу. Зазвичай такі друкарні розташовувались у важкодоступних місцях – у лісах, горах. Наприклад, Головний осередок пропаганди ОУН під керівництвом Петра Федуна (“Север”, “Волянський”) разом зі своїм видавничим центром довгий час знаходився у лісах поблизу Корчина Сколівського району Львівської області. Редакційна колегія готувала чергові номери видань, а потім віддавала їх до друку. Однією з найвідоміших друкарок була “Надя”, яка одночасно була зв’язковою “Севера”. Співпрацювала з підпіллям ще з часів німецької окупації. “У ГОСПі Надя виконувала деколи завдання кур’єрки, але найбільше секретарки. У всьому, що робила, була старанна й точна і друкувала на машинці надзвичайно швидко. Та й взагалі, все, чим розпоряджала, було в неї у взірцевому порядку”¹³. Для остаточного затвердження підготовлений номер журналу пересилали Романові

¹¹ Дем’ян Г. Бандерівці. – К., 2000. – Кн. 1. – С. 92-95.

¹² Улас Т. Українська героїня Людмила Фоя-“Оксана” // Шлях перемоги. – 2001. – № 19. – С. 7.

¹³ Савчин М. Тисяча доріг: Спогади // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто – Львів, 1995. – Т. 28. – С. 177.

Шухевичу. Отримавши дозвіл, редакція розсилала примірники по оунівських осередках, а низові ланки вже самостійно його розмножували й розповсюджували¹⁴.

В умовах радянської дійсності підпілля зіткнулось зі значними труднощами. Так, у західних областях неможливо було навіть купити паперу для машинописання без довідки бюро, яке замовляло папір. Подекуди підпільники використовували для друку шкільні зошити. Іноді влаштовували напади на паперові фабрики. Не було сприятливих умов і для теоретичної праці, з цим треба було рахуватись якнайбільше. Спочатку потрібно було вижити, потім філософствувати. Атмосфера непевності, постійної небезпеки занадто пригнічувала, щоб можна було зі спокійною головою віддаватися роздумам над теоретичними питаннями. Незважаючи на це, пропагандисти опублікували низку оригінальних праць. Серед них – робота Катерини Зарицької, підписана літературним псевдонімом У. Кужіль¹⁵.

10 лютого 1946 р. мали відбутися вибори до Верховної Ради й Ради Національностей СРСР. З цього приводу К. Зарицька написала статтю “Про бойкоти виборів до Верховної Ради СРСР”. Авторка закликала громадян України не брати участі у виборах, які заперечують демократичність народного волевиявлення та служать демонстрацією “добровільної підтримки” радянській владі. Донедавна машинопис цієї праці зберігався в архіві СБУ в Івано-Франківській області¹⁶.

Зима 1946 – 1947 рр. була для Катерини Зарицької сприятлива з погляду подальших розробок теоретичного матеріалу для політичних вишколів членів ОУН. У процесі обговорення актуальних питань, що відбувалося на конспіративній квартирі в Княгиничах, виникла ідея підготувати кілька статей, присвячених аналізу суті радянського імперіалізму, його витоків і наслідків для тогочасного українського й усього європейського суспільства. Її статті “Большевики і національне питання” та “Шляхи російського імперіалізму” вийшли окремими брошурами не тільки для виховання підпільників, а й для масового розповсюдження серед населення. Праця У. Кужіль “Шляхи російського імперіалізму” була занесена до списку літератури, що використовувалась у політичному навчанні членів ОУН, УПА, і до програми організаційних вишколів¹⁷.

¹⁴ *Протокол допиту Катерини Зарицької від 23.09.1947 // Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській обл. – Спр. 149026. Про звинувачення Зарицької К. М. і Полюги Л. І. У 2-х т. – Т. 1. – С. 151-154.*

¹⁵ *Онишко Л. Катерина Зарицька... – С. 79-87.*

¹⁶ *Архів Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській обл. – Спр. 149026. – Т. 2. – Арк. 350.*

¹⁷ *ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 248. – Арк. 68.*

Сьогодні відомо, що Катерина Зарицька написала чотири статті на різні теми. Червоною ниткою у них проходить думка: більшовицька соціалістична держава нічим не краща за колишню царську Росію. Проголошення верховенства російської нації, привілейованого становища “старшого брата” – це і є “геніальне” розв’язання національного питання в Радянському Союзі, а марксистсько-ленінська псевдонаукова теорія покликана забезпечити успіх у боротьбі за ці ідеї, незважаючи на те, що практичне їх втілення – суцільна фальсифікація¹⁸. Зрештою, прояви цих тенденцій ми спостерігаємо й нині.

Контактування в організації було однією з головних умов її успішного функціонування. Зв’язкові були своєрідними живими комунікаційними лініями, що в умовах окупації передавали і збирали необхідну інформацію, літературу, а також забезпечували систематичне постачання госптоварів. Жіноцтво брало активну участь у цьому, починаючи від низових ланок і завершуючи Проводами ОУН, УПА. У четвертому номері журналу “До зброї”, що видавав політичний відділ УПА, вміщено оповідання “Подруга Галя”. У ньому описано героїський вчинок дівчини, яка, виконуючи організаційне доручення (перевозила важливі документи для районного провідника), одноосібно роззброїла німецьких солдатів, що випадково перестріли її на дорозі. Зв’язкову було визнано героєм дня¹⁹.

На окрему увагу заслуговує діяльність жінок – довірених осіб Романа Шухевича. Серед них були вже згадана Катерина Зарицька, Галина Дидик, Одарка Гусяк. Вони виконували особливо важливі завдання зі встановлення зв’язку між членами Проводу, стежили за виконанням доручень і розпоряджень Провідника національно-визвольного руху, обладнували криївки, слідкували за поштовими надходженнями, тобто брали участь у вирішенні всіх важливих питань на крайовому рівні. Зважаючи на постійні облави та чекістсько-військові операції, Роман Шухевич часто переїздив, тому для нього повсякчас доводилося вишукувати надійні місця для переховування. Про це, в першу чергу, піклувалися його довірені особи. На осінньо-зимовий період Шухевич “переселявся” з лісових бункерів у схрони, влаштовані на квартирах. А щоб бути у центрі подій, вони повинні були розташовуватися неподалік від обласних центрів або районних містечок, гамірні вулиці й торговельні точки яких використовувались для обміну “грипсами” (таємними посланнями, написаними на тонкому папіросному папері), необхідною літературою. Велелюдні місця слугували також “мертвими точками” – пунктами зустрічі незнайомих учасників підпілля. Крім того, до кола

¹⁸ *Онишко Л. Катерина Зарицька... – С. 84.*

¹⁹ *Подруга Галя // Літопис УПА. Нова серія. – Київ – Торонто, 1995. – Т. 1. – С. 84–85.*

обов'язків довірених осіб входило забезпечення Провідника необхідною літературою, інформування про місцеві події та облаштування надійних криївок для його особистих потреб²⁰.

Після арешту Катерини Зарицької її заступила Одарка Гусяк. До березня 1950 р. вона разом з Галиною Дидик-“Анною” виконувала персональні доручення Шухевича. У червні 1949 р. Одарка відвідала Москву. Їй було доручено з'ясувати місцеперебування посольства США та виявити зручні місця для контактування з його представниками²¹. Таким чином Провід національно-визвольного руху намагався поінформувати Захід про ситуацію в Україні.

Останню криївку Романа Шухевича підготувала Дидик у селі Білогорща поблизу Львова. Вони прожили там близько півтора року. Вона часто роз'їжджала з різноманітними дорученнями по Україні, побувала в Харкові, Києві, Донецьку, Полтаві, Одесі, Кишиневі. Провідник доручив їй розвідати, як налаштовані люди на сході, бо роз'яснювальну роботу слід було проводити на всій території України. У кінці 1940-х рр., коли умови підпільної боротьби стали вкрай несприятливими, було прийнято рішення відправляти надійних людей у східні області. Наприкінці 1949 р. інша зв'язкова Шухевича Ольга Ільків дала згоду на переїзд. Їй доручалося підшукати надійних людей – симпатиків ОУН і на випадок війни чи відступу радянської влади організувати їх, аби вони змогли захопити владу у свої руки й контролювати ситуацію²². Цей проект не був реалізований. 14 березня 1950 р. Ольгу Ільків заарештували. Трійка ОСО засудила її до 25 років ув'язнення. У 1964 р. Ольгу Ільків звільнили, зараз вона проживає у Львові²³.

Окремо слід сказати про жінок – дружин учасників національно-визвольного руху. Вони не лише підтримували своїх чоловіків, поділяли їх громадянську позицію та політичні переконання, але й активно допомагали у роботі. Серед таких жінок – Наталія Шухевич, дружина Романа Шухевича; Уляна Кук, дружина Василя Кука (командир УПА в 1950-1954 рр.); Марія Савчин, дружина Василя Галаси (заступник Провідника ОУН Закерзонського краю, згодом очолював підпілля ОУН на Волині і Поліссі)²⁴; Ольга Гасин, дружина Олекси Гасина (керівник Головного військового штабу УПА)²⁵; Надія Романів, дружина Василя Сидора

²⁰ *Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. // Визвольний шлях. – 2002. – № 10. – С. 74.*

²¹ *Веденєв Д., Шевченко С. Українські Соловки. – К., 2001. – С. 203.*

²² *Протокол допиту Галини Дидик від 22.03.1950 // Державний архів Служби безпеки України. – Ф. 6. – Спр. 75075 ФП. – Т. 1. – Арк. 120.*

²³ *Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин-“Лицар”. – Львів, 2003. – С. 413.*

²⁴ *Нескорена Берегиня. – Торонто – Львів, 2002. – С. 186.*

²⁵ *Дем'ян Г. Генерал УПА Олекса Гасин-“Лицар”...*

(полковник УПА, заступник головного командира УПА, загинули разом у бою зі спецгрупою МГБ)²⁶; Антоніна Мельник, дружина Ярослава Мельника (очолював штаб УПА “Карпати-Захід”, загинули в листопаді 1946 р. біля гори Яворина на Станіславщині)²⁷; Марія Голяш, дружина Григорія Голяша (член Проводу ОУН)²⁸ та інші.

Отже, українське жіноцтво, вступаючи в лави ОУН, свідомо обирало революційний шлях боротьби. Завдяки психологічним особливостям, активній громадянській позиції, відповідальному ставленню до праці, жінки посіли визначне місце в роботі політико-освітньо-виховній референтури, підпільного УЧХ, служби зв'язку ОУН. Вихованням кадрів для цих напрямків підпільної роботи займалися, в першу чергу, молодіжні підструктури ОУН, що діяли в 30-х роках минулого століття. Крім суто жіночих сфер діяльності, українки працювали в референтурі пропаганди, у розвідці, були вірними і надійними подругами своїх чоловіків-повстанців.

²⁶ Содоль П. *Українська Повстанча Армія. Довідник. 1943-49.* – Нью-Йорк, 1994. – С. 120.

²⁷ Краснощок Ю. *Диявольська гра.* – К., 2002. – С. 194.

²⁸ *Протокол допиту Галини Дидик від 14.04.1950 // Державний архів Служби безпеки України.* – Ф. 6. – Спр. 75075 ФП. – Т. 1. – Арк. 250.